

Харлан О. Аналіз планувальної структури міста Дніпра в контексті історико-містобудівних досліджень 2018 року // Січеславщина. Красзнавчий альманах. – Вип. 8. – Дніпро, 2018. – С. 120-153.

Дніпропетровська обласна універсальна наукова
БІБЛІОТЕКА
— м. Первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія —

СІЧЕСЛАВЩИНА

Аналіз планувальної структури міста Дніпра в контексті історико-містобудівних досліджень 2018 року¹

Природно-історичне середовище населених мість України має багату і неоціненну спадщину давно минулих часів. Проте, відсутність комплексних досліджень заважає отримати картину первинного розвитку сучасних міст, яке відбувалося внаслідок історичних подій протягом значних часових відрізків на теренах сучасних мегаполісів.

В епоху сучасних історичних та політичних змін, зацікавлення витокami і історією рідного краю історична діяльність виокремлюється як додатковий і суттєвий чинник впливу на формування нового бачення історичного розвитку певної території. Однак, односторонній історичний вплив з ігноруванням інших наук включає небезпеку засмічення або пересмикування загального контексту біографії міського середовища і його окремих складових, зникнення справжніх чи появи випадкових або навіть вигаданих етапів під час формування нової картини виникнення та розвитку населеного пункту. В наслідок такого підходу існує високий ризик руйнування самих історичних природно-антропогенних компонентів і створення штучних ландшафтів, які не мають зв'язку з істинною картиною історичного поселення.

Загальна картина первинного «забруднення» історичної території, яке відбувається внаслідок лобіювання «замовленої» історії, з часом ускладнюється і приймає вагомі форми з елементами переписаної історії вживленими в сталі природно-антропогенні історичні процеси. Після неодноразових змін носіїв різних історичних забруднень стає в певний час важко виокремити і побачити правдиву картину. Місто – це організм який постійно змінюється. Руйнування і пошкодження цього природно-антропогенного комплексу не лише у фізичному, а й у інформаційному сенсі викликає протидію процесів самовідновлення, або формування нових комплексів. Тому, вельми актуальним на нашу думку є необхідність вивчення природно-антропогенних взаємовпливів на територіях історичних населених пунктів. Оцінка природних територій які зазнали впливу господарської діяльності людини може здійснюватися на основі комплексного системного ландшафтно-містобудівного підходу з урахування сукупності низки відомих і виявлених історичних природно-антропогенних компонентів у їх взаємозв'язку та взаємозалежності.

---

¹ Дослідження проводилися автором в контексті розробки окремих розділів до «Історико-архітектурного опорного плану м. Дніпра» на замовлення Науково-дослідного і проектного інституту містобудування (м. Київ);

Разом з тим, ландшафтно-містобудівне дослідження історичних територій, або територій історичних населених місць, створює передумови подальшої можливості аналізу і прогнозу потенціалу існування даної природно-антропогенної системи, удосконалення її функціонального зонування і може слугувати основою перспективних рекомендацій архітектурно-містобудівного характеру.

В даній роботі розглянуто актуальні проблеми виникнення, формування, антропогенної трансформації та зникнення історичних містобудівних систем, або їх входження до складу сучасної природно-антропогенної системи мегаполіса.

На основі ретроспективно-географічного аналізу архівних та бібліографічних літературних та картографічних джерел XVII-XX ст. поетапно відстежень передумови розвитку містобудівної системи міста Дніпро та оточуючих ландшафтів межиріччя Самари і Дніпра.

Опрацьовано та прокоментовано праці дослідників, які присвячено історії міста, аналізу різночасових містобудівних процесів досліджуваної території, особливостей функціонування, динаміки і розвитку планування природно-антропогенної системи Дніпрово-Самарського межиріччя. Проаналізовано історичні карти та співставлено з сучасною топоосновою території міста.

Місто Дніпро – адміністративний центр Дніпропетровської області і Дніпропетровського району. По чисельності населення – 1000506 осіб² (наявне населення за даними 2018 р.). Дніпро відноситься до групи крупних міст. Площа території в сучасних адміністративних межах – 405 км [5].

Просторовий і візуальний аналіз етапів містобудівного розвитку дозволяють визначити характер і спрямованість розвитку планувальної структури міста, обумовленого не лише соціально-економічними, історико-культурними, а й індивідуальними особливостями самого архітектурного ландшафту з рисами характеру первинного розпланування кожного з історичних поселень, що увійшли до меж сучасного міста, місцезрештуванням та розмірами містоутворюючих груп підприємств, організацією транспортних зв'язків між житловими районами та особливостями функціонального зонування території.

Існуюча планувальна структура міста відноситься до типу розчленованих структур з присутністю елементів розосередженої структури, що визначено перетином місцевості руслами рік, балок, смугами залізниці, промисловими зонами. Тип планувальної системи міста, який визначається системою транспортних магістралей – комбінований. У загальному характері трасування вуличної мережі переважає традиційна прямокутна система, яка в цілому не носить характеру жорсткої геометричної схеми, а враховує конкретні умови рельєфу і типологічні особливості розпланування окремих районів міста.

---

² Чисельність населення (за оцінкою) на 01.01.2018 року (Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на основі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання. Дані попередні). Див. [39, с. 17];

Основу планувального каркасу містобудівної структури Дніпра складають магістральні вулиці, що тягнуться як вздовж дніпрового русла так і поперечного річці напрямків. Планувальний каркас сучасної центральної частини міста сформований магістральним напрямком пр. Д.Яворницького (пр. К.Маркса) і системою поперечних йому вулиць. Важливими містобудівними вузлами вздовж осі проспекту стала низка площ в низинній і нагорній частині міста. Окрім вуличної мережі в Дніпрі присутній і внутрішній залізничний зв'язок з низкою розвинутих гілок, що перетинають територію міста і прибережну промислову зону в різних напрямках.

За типологією міст Дніпро є адміністративним центром в доволі значному часовому проміжку, тому історично склалося, що заради прискорення темпів його розвитку тут засновувались укріплення, релігійні споруди, громадські заклади, промислові підприємства. Основою його економічного росту в різні часи ставали внутрішня торгівля, приміське сільське господарство, але найпотужнішим поштовхом в економіці міста стало будівництво залізниці в кін. XIX ст. і розвиток промисловості.

Функціональну типологію слід доповнити характеристиками географічного положення і особливостями його зв'язків з навколишньою територією³.

Як місто, що первинно розвивалося як ремісничо-торгівельне поселення, розташовувалося на березі річки Дніпро, на перехресті історичних торговельних шляхів (річкових і сухопутних), поруч з переправою.

Поширена думка про укріплене запорозьке містечко Самара, яке наче б то існувало ще до будівництва Богородицької фортеці в 1688 р., спирається лише на згадку в легендарному універсалі польського короля Стефана Баторія (який виявився підробкою XVIII ст.). Прихильники раннього існування Самари вважають що цей міський населений пункт пізнього середньовіччя був частково розташований на території Богородицької фортеці, а більшою частиною на місцевості її посаду. Проте їх твердження залучити археологічний матеріал є недостатньо переконливими, оскільки розкопки досі не виявили культурних шарів раніше періоду будівництва Богородицької фортеці. Що ж до знахідок окремих артефактів XVI ст., то їх можна пояснити і без гіпотези про існування тоді на цьому місці постійного великого населеного пункту [4, с. 427-428].

На першому етапі розвитку міста основний вплив на формування його структури відіграла природна підоснова. Вона визначила розміщення історичних поселень на теренах майбутнього міста.

Дослідники виділяють три фази урбанізаційного процесу на теренах майбутнього Дніпра (Дніпропетровська): давньоруська доба XI-XIII ст. (так зване Ігреньське місто), польсько-литовська та козацька доба XVI- др. пол. XVIII ст. (Самара або Самарь, Старий і Новий Кодаки), імперська доба ост.

---

³ Орографічний аналіз ландшафту та аналіз етапів містобудівного розвитку Дніпра дозволяють визначити, що характер просторово-планувальної композиції міста обумовлений не лише впливом зовнішніх чинників (кліматичними, економічними, соціальними, інженерно-технічними умовами), а й суто природними властивостями ландшафтної матриці – своєрідним генетичним кодом місцевості;

чверть XVIII ст. (Катеринослав Кільченський та Дніпровський). Усі ці фази різнилися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження власних органів з ознаками економічного життя і нарешті як поліфункціональний центр з адміністрацією, економікою і культурою [7, с. 83-84; 28, с. 16].

Висновок авторитетного київського археолога Д.Я.Телегіна про існування на Ігреньському півострові при впадінні Самари у Дніпро міста XII-XIII ст. є цікавим [13, с. 4], проте зв'язок цього населеного пункту з наступними історичними етапами не простежується. Отже, ця (давньоруська) урбогенетична лінія не набула розвитку.

Більш цікавою з погляду урбогенезису Дніпра (Дніпропетровська) є лінія міста-фортеці Новий Кодак. Місто з парафіяльною церквою існувало вже в 1645 р. на правому березі Дніпра. Історичні джерела вказують, що поселення Новий Кодак своїм утворенням завдячує перевозові через річку Дніпро. Вперше перевіз згадується у 1596 р., хоча, ймовірно, існував набагато раніше. Є думка, що спочатку поблизу перевозу була тільки сторожа, що складалася з кількох будівель, кузні та шинку [30, с. 29]. Пізніше на обох берегах коло перевозу виникли невеликі поселення на теренах майбутніх Нового Кодака і Старожитньої Кам'янки. До речі говорячи про містобудівний розвиток містечка, що утворилося при перевозі, неможливо обійти увагою поселення на протилежному боці. В даному випадку маємо справу з архітектурно-природним ансамблем, оскільки природні умови диктують своєрідність компонування гнізд поселень [19, с. 37]. Умови, в яких виникли і існували ці населенні пункти, являли собою класичний для Надпорожжя взірць давніх поселень на перевозі.

З аналізу архівних матеріалів видно, що первинне поселення – ембріон майбутнього міста Новий Кодак розташовувалось на західній стороні величезного мису правого берега і являв собою прирічкове низинне поселення [34, с. 116]. Давнє поселення розташовувалось на першій надзаплавній терасі простягаючись вздовж високого обривистого берега, усіяного камінням⁴. Вулиця була з односторонньою забудовою. Зі східної сторони поселення був зручний спуск до води, саме тут утворилась гавань перевозу.

У 1645 р. біля перевозу засновано Новий Кодак (за окремими джерелами храм в ньому збудовано у цьому ж році [12, с. 133,151]). Вірогідно, дерево-земляне укріплення було збудовано польським урядом для контролю старого перевозу через Дніпро. Перший храм – католицький костел було збудовано у найдавнішій частині «в низу» (за рельєфом). Забудова поселення почала розростатись під кінець XVII ст. Не дивлячись на занепад і руйнування в 1709 р. пов'язаний з сумнозвісними подіями антиколоніального повстання Івана Мазепи і його наслідками, близько 1750 р. Новий Кодак у всіх паперах іменувався «містом паланочним» [11, с. 134], тобто адміністративним центром – столицею Кодацької паланки. У ньому розміщувалася військова

---

⁴ Величезні кам'яні брили у Новому Кодаку згадував під час подорожі В.Зуєв. Див.: [15, с. 250-251];

паланка (укріплення) з полковником, військовою канцелярією, осавулом, соборною церквою, громадськими будівлями. Сучасні дослідники О.А.Репан, В.С.Старостін та О.В.Харлан встановили, що розквіт Нового Кодака відбувався з сер. XVIII ст. [19, с. 39-42]. Саме на цей час відновлюються наново місто з церквою, а незабаром будується нова, значно більша, фортеця навколо міста, відомості про яку дійшли до нас. Про цю подію знаходимо у розповіді колишнього запорожця Микити Коржа: «...После того как церковь, так и оное местечко вновь было выстроено и назван город Новые-Кодаки. В нем выстроена была и крепость удивительною и чудною архитектурою Запорожскою, и именно: весь город был обведен глубокою канавою и острыми рогатками, в две лавы, на сажень от канавы. В сем городе было три башни деревянные, чрезвычайно искусно сделанные: 1-я внизу по Днепру, 2-я в гору Днепра, а 3-я на полдень; над канавою вокруг города был устроен земляной вал, хотя и обыкновенной величины и высоты, но с четырьмя раскатами – по углам города, на коих были утверждены пушки, а притом на самом верху онаго вала поставлены были вокруг лозовые, выплетенные кошели и насыпанные землею до верха, наподобии маковки» [32, с. 50].

Гіпотетичну реконструкцію загального вигляду міста Новий Кодак у др. пол. XVIII ст. і локалізацію місця його розташування в структурі сучасного міста було виконано О. Харланом в 2008 р. [19, с. 41, 46]. Нажаль, в матеріалах історико-архітектурного опорного плану ці дані поки не враховано. У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми чотирикутник, схожий на трапецію. Споруда була видовжена по осі північ-південь з невеликим відхиленням - 6°. Південна сторона була найменшою (близько 250 м), від неї, повільно спускаючись до річки, розходилися дві бічні сторони – західна (понад 340 м) й східна (понад 350 м), у нижній частині їх об'єднувала північна сторона – найдовша (близько 375 м), що проходила вздовж уривистого берега ріки. Площа території внутрішнього простору фортеці дорівнювала приблизно 9,9 га. На кожному кутку укріплення було влаштовано наріжні бастіони (розкати) для розміщення гармат. Фортеця мала чотири бастионних фронти. Посередині північного фронту, ймовірно було влаштовано редан. На трьох інших фронтах стояли три дерев'яні вежі. Південна вежа була найвищим місцем усієї фортеці і за звичаями того часу використовувалася для сторожового спостереження за околицями міста. у межах міських укріплень розпланування було регулярним – порядковим. За межами фортеці, в приміських слободах було вільним і залежало від форми укріплення, рельєфу і гідрографії. Найбільша щільність забудови і густота вуличної мережі були в укріпленій частині. Вулиці орієнтувались на фортечні брами (східну і західну), перед східною вежею розташовувався величезний торговельний майдан. Щодо локалізації місцезнаходження Новокодацької фортеці з прив'язкою до сучасної топографії і решток валів південного та східного фронтів, вдалося встановити пляму забудови фортеці. Південний фронт добре видно вздовж непарного боку сучасної вул. Старобазарної (Союзної). Він тягнеться на захід від перехрестя з вул. Сибірською, перетинає вул. Річкову, Семена Бардадима

(Курочкіна) й закінчується посеред кварталу між вул. Грузинською і Семена Бардадима. В цьому місці – найвища позначка колишньої фортеці. Залишки східного фронту тягнуться уздовж парного боку вул. Сибірської і прямують від вул. Старобазарної до вул. Тарана, гублячись в промисловій зоні. Спуск колишнього західного фронту простежується лише поблизу вул. Старобазарної, його напрямком підказує вул. Семена Бардадима. Північний фронт, що проходив вздовж берега річки, зовсім не простежується.

Не менш важливим є висновок вищезгаданих авторів про те, що «у територіальному та адміністративному плані Катеринослав Дніпровський є правонаступником повітового міста Новий Кодак, від якого було отримано повітові установи, певні елементи міської влади та територію міського округу» [19, с. 248-249]. Про це трохи нижче.

Слід згадати, що в 1688 р. на протилежному дніпровому березі, а точніше на березі річки Самари, неподалік від місця її впадіння в Дніпро за наказом російського уряду під проводом князя В.В.Голіцина і гетьмана І.Мазепи напередодні другого Кримського походу без згоди запорожців було побудовано Богородицьку фортецю (нині залишки фортеці збереглися на території селища Шевченко в межах міста).

Безпосереднім поштовхом для такого рішення були невдача 1-го Кримського походу та бажання створити базу для військ під час наступного походу. Будівництвом фортеці керували гетьман І.Мазепа та окольничий Л.Неплюєв. Проект склав інженер В. фон Зален. Паралельно з назвами Богородицьк (Новобогородицьк) вживали назву Самара (Стара Самара).

Ядром міста була цитадель – п'ятикутна земляна фортеця змішаного баштово-бастионного типу. Навколо цитаделі лежав посад, укріплений ровом і валом. У цитаделі було споруджено дерев'яний храм Живоносного Джерела, двори для гетьмана і воєводи (коменданта), численні житлові й господарчі будівлі. У фортеці постійно перебував великий російський гарнізон, на посаді за наказом царського уряду оселилося багато козацьких родин – переселенців із Полтавського та Гадяцького полків [4, с. 427-428].

Богородицьку фортецю було зруйновано згідно із Прутським трактатом 1711 р. Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. в кампанію 1736 р. російська армія під проводом генерал-фельдмаршала Мініха відновила фортецю і посад навколо неї. У джерелах того часу вона фігурує під назвами «Старосамарський ретраншемент» або «Стара Самара». В 1744 р. виникла окрема («залінійна», за межами Української лінії) адміністративна одиниця лівобережної Гетьманщини – Старосамарська сотня Полтавського полку із центром у Старосамарській фортеці. В 1761-1762 рр. сотня припинила своє існування, її територія повернулася під юрисдикцію Коша Запорозької Січі.

За картографічними джерелами 1730-х рр. добре видно, що великий ретраншемент споруджений навколо Старосамарської фортеці, оточував її з усіх сторін і складався з неперервного валу. Місцями він мав бастионне, реданне та кремальєрне розміщення. В середині розміщувався великий посад, який був місцем зібрання для війська та зберігання провіанту.

У плані земляна фортеця бастионного типу являла собою неправильної форми п'ятикутник. У північній, західній та південно-західній сторонах фортеці виступали три великі, різні за обрисами бастиони. У південно-східній частині виступав великий напівбастион. Зі східної сторони всередині фортеці було розміщено трапецієвидний редут. Існували два в'їзди до фортеці: один з півдня, інший з півночі. Оборонний рів із валом оточували фортецю з усіх боків, ширина профілю укріплення (рову і валу) була приблизно 22,4 м. довжина внутрішнього периметру фортеці (внутрішній край контрескарпу) становила трохи більше 1250 м. у 1736 р. загальна площа забудови фортеці була 10,6 га. Площа внутрішнього простору – 7,1 га.

У межах фортеці розпланування було регулярним – порядковим. За межами фортеці, в посаді розпланування було більш вільним і залежало від форми укріплення та рельєфу. Вулиці було орієнтовано на фортечні брами. У межах фортеці існувало три площі: північна – адміністративного призначення, південна – культово-торгівельного, західна – торговельного [35, с. 117-130]. Локалізацію місця розташування Богородицького міста XVII ст. в структурі сучасного міста було виконано О. Харланом в 2005 р. в контексті розробки проекту зон охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (ох. № 1443) [14]. Гіпотетичну реконструкцію загального вигляду Богородицького міста у кін. XVII ст. було виконано О. Харланом в 2007 р. і опубліковано в 2008 р. [19, с. 57, 74]. Важливим завданням на сьогодні лишається корегування перспективної траси об'їзного шляху, що за документацією повинен перетинати затверджену зону охорони пам'ятки і повинен впритул проходити повз територію пам'ятки.

Після руйнування Запорозької Січі в 1775 р., коли виникла ідея влаштування і будівництва центру Новоросійської губернії Катеринослава (так званого Катеринослава I на р. Кільчень - права притока Самари) у територіальному плані Катеринослав Кільченський є правонаступником Старосамарського міста. Фортеця перетворилася на передмістя нового міста – столиці величезного краю захопленого Російською імперією в ост. чверті XVIII ст.

Територіально місто де розташовувався Катеринослав Кільченський на сьогодні не входить до адміністративно-територіальних меж сучасного міста Дніпро, тому при вивченні розвитку планувального устрою сучасного мегаполісу ми не враховували терени першого Катеринослава, навіть не дивлячись на його певний культурно-генетичний і адміністративно-політичний зв'язок з другим Катеринославом, а тим більше на офіційну дату заснування Дніпропетровська-Дніпра, що тягнеться саме від Катеринослава Кільченського на протилежному березі (1776 р.). Подібним чином не розглядався Старий Кодак (що на думку окремих дослідників, також має певний зв'язок з Новим Кодаком), оскільки він також знаходиться поза межами міста.

Тож, як бачимо в певні періоди на правому та лівому берегах Дніпра в межах сучасного міста виникали міські утворення які в силу низки чинників ставали перспективними по темпам розвитку в силу гармонійного розвитку

окремих типологічних факторів. Більш того, окрім вищезгаданих козацьких укріплених поселень Новий Кодак і Стара Самара в межах сучасного міста в XVII-XVIII ст. існувала велика кількість козацьких слобод (Кам'янка Лівобережна (Старожитна) (з XVI ст. переправа), Таромське (1704 р.), Мануйлівка (1744 р.), Лоцманська Кам'янка (1740-ві рр.), Половиця (1743-1795 р.), Старі Чаплі (1760-ті рр.), Сухачівка (1770 р.), Діївка (1775 р.), Одинківка (1776 р.), Мандриківка (1784 р.)) і низка укріплень (Протовчанський редут, Кодацький редут, Миколаївський редут (1736 р.), Усть-Самарський ретраншемент (1735-1783 рр.) [36, с. 95-101], Кам'янський ретраншемент (1736-1776 рр.)) [10, с. 38; 37, с. 98-114; 38, с. 51-59]. Дані населені пункти і укріплення поблизу них були давніми гніздами, які з часом об'єдналися і потрапили на сучасну міську територію. У зв'язку з суттєвими антропогенними чинниками відбулися значні зміни берегової лінії Дніпра і Самари. Утворилася величезна Самарська затока (колишнє озеро ім. Леніна) і Дніпровське водосховище в наслідок чого окремі згадані об'єкти майже зникли під водною товщею або потрапили під забудову та перепланування (Усть-Самарська фортеця, Протовчанський, Миколаївський і Кодацький редут, Мануйлівка). Однак окремі поселення ще й досі добре простежуються в планувальній структурі міста (Кам'янка Лівобережна, Новий Кодак, Половиця, Мандриківка, Лоцманська Кам'янка, Одинківка, Таромське та інш.). У XX ст. місто поглинуло ряд сільських населених пунктів на лівому березі Дніпра, які об'єдналися в Амур-Нижньодніпровський район. Це, зокрема, Березанівка, Кам'янка, Ломівка, Мануйлівка, Піски, а також Ігрень, що належить до сучасного Самарського району [43, с. 112].

Планувальні структури цих давніх поселень були пов'язані з традиціями побутового укладу козаків, потім селян. Так, дуже часто окремі громади (лоцманів, стану козаків, селян казенних або селян власних) жили в певних частинах поселень. Кожна громада становила собою певну цілісність. Крім того села і слободи поділялися на кутки. Вони були як дуже давнього походження, так і новішого (поч. XX ст.). Особливість кутків обумовлювалась насамперед територіальною їх відокремленістю.

Умови рельєфу і природно-кліматичні фактори певним чином впливали на напрямки майбутнього розвитку поселень. Пруг рельєфу високого правого берега являв собою природний захист для низинних житлових територій від пануючих вітрів, а також унеможлиблював їх розвиток в бік високого пагорба. Тому через певний час всі слободи зростали вздовж річкового берега утворюючи надрічкові поселення з однією, або кількома вулицями з однібічною або двобічною забудовою. На кінець XVIII ст. Половиця і Мандриківка були вже досить великими слободами. Найбільшим поселенням було паланкове містечко Новий Кодак, що розташовувалось поблизу існуючої переправи через Дніпро. Вже в XIX ст. найбільшим поселенням стає Кам'янка Лівобережна на тому ж Кодацькому (Новокодацькому) перевозі.

Спадкоємність двох Катеринославів прослідковується з культурно-генетичної та адміністративно-політичної точок зору. Як один так і інший є правонаступниками більш ранніх поселень Стара Самара і Новий Кодак. В той же час два Катеринослава, маючи єдину культурно-генетичну підоснову, розрізняються як міські організми типологічно і функціонально. В Катеринославі Кільченському однією з основних функцій була військово-оборонна [16], оскільки в часи колонізації чужих земель і його заснування великою була загроза ворожих нападів у стратегічно важливому місці Дніпровського Надпорожжя. Тому було обрано берег Самари з головним захисним рубежем – річкою, що певний час слугувала кордоном і на якій існувала твердиня XVII ст. – Старосамарський ретраншемент. За композицією і організацією міського простору на класицистичній регулярній основі, що проектувався і будувався за єдиним проектом – Катеринославі I, з його масштабом був новим етапом урбаністичного процесу регіону, однак не першим подібним містобудівним об'єктом (як вважають окремі дослідники [17, с. 14; 7, с. 19]) на даній території.

Маса факторів подальшого історичного процесу вплинули на обрання іншого місця заснування Катеринослава: стрімка зміна геополітичних умов, природні умови, що унеможлилювали економічний розвиток міста та інш. Наказом 22 січня 1784 р. місто було перенесене на правий берег Дніпра «у Кайдака» (Нового), а фактично засноване 9 травня 1787 особисто Катериною II під час її мандрівки «Полуденим краєм».

Згідно «Начертания города Екатеринослава», поданого губернатором Потьомкіним на розгляд цариці, новий Катеринославі в перспективі мав стати «третьою столицею» Російської імперії – політичним, економічним, культурним центром усього південного регіону. Катеринославі Кільченський після цього отримав статус повітового міста та був перейменований у Новомосковськ I. Адміністрація та частина населення швидко перебралася до форштадта майбутнього Катеринослава на Дніпрі – козацького містечка Новий Кодак.

У 1783 р. Новий Кодак набув статусу повітового міста. Приблизно до того ж часу належать згадки про місцевого городничого та Новокодацьке громадське правління. Є підстави стверджувати, що Новий Кодак представляв собою ранньомодерне українське місто. Воно мало тенденцію до сталого розвитку і було домінантним центром, який підносився над тодішніми державними слободами: Половицею і Кам'янкою Лівобережною [19, с. 217, 248]. Першоджерела, зокрема «Записка про стан міста Катеринослава» (1820-ті рр.), підтверджує, що первісна територія Катеринослава формувалася із земель Нового Кодака та Новокодацької міської округи і за розмірами практично співпадала з ними. Заслуговує на увагу думка авторів монографії «Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI-XVIII ст. в історії Дніпропетровська» про те, що в 1784-1786 рр. «м. Катеринославі та м. Новий Кодак не розділяються і визначаються як єдине ціле» та про те, що «на цьому етапі будівництва міста Катеринослава мова йшла не стільки про реальне формування зовсім нового міста, скільки про

перенесення міського центру в межах певної міської території» [19, с. 233-234, 237].

На сьогодні дослідники ведуть розмову про білінійність урбогенезу міста і його поліцентричність, яка полягає в існуванні кількох типів населених пунктів [28, с. 21], що ставали імпульсами для подальшого розвитку і існування міста в період з XVII ст. Більш раннє існування Самарі на сьогодні залишається дискусійним.

Для заснування центральної частини Катеринослава II було обрано місце на високому пагорбі, навколо якого ріка Дніпро повертає своє русло майже під прямим кутом на південний захід. Виступаючи з високого масиву правого берега пагорб обмежував прибережну долину майже півкілометрової ширини, яка тягнулася від містечка Новий Кодак. У підніжжя цього пагорбу розташовувались дві слободи: з північного заходу слобода Половиця, а зі сходу Мандриківка. Під столицю Катеринославського намісництва планувалося відвести територію площею більше 340 кв. км. В 1783-1786 рр. створюються перші плани центральної частини нового Катеринослава⁵. В перших незатверджених планах виникали образи величезних ретраншементів, використання віялоподібних планувальних схем на двох пагорбах, що тісно були б пов'язані з рельєфом місцевості⁶. Проте, перші затверджені плани суттєво відрізнялися від первинних ідей. Потьомкін прагнув залучити до реалізації своїх задумів кращі архітектурні сили свого часу. Першим генеральним планом міста вважається офіційно затверджений план виконаний Клодом Геруа. Центр міста запроєктовано на великій пологій вершині пагорба. Розбивка кварталів планувалася за строго прямокутною схемою з влаштуванням однієї міської площі по периметру якої планувалися адміністративні і громадські споруди. Житлові квартали планувалося розмістити з трьох боків від головної площі з можливістю подальшого освоєння території в південно-східному напрямку [18, с. 262-279]. Центр міста повинен був відповідати задуму так званого «Грецького плану». Роль композиційного акценту відводилася Преображенському собору, архітектурним прообразом для якого слугував базилікальний храм св. Павла в околицях Риму. Було закладено лише величезний собор, але його будівництво далі фундаменту не відбулося. Фасади Преображенського собору, запроєктованого Клодом Геруа, добре відомі та неодноразово публікувалися [24, с. 1-4]. Що стосується інших об'єктів, які планувалися на площі, то архітектурне рішення їх фасадів не дійшло до нашого часу⁷. На першому плані квартали слободи Половиці зафіксовані в існуючому стані.

⁵ Серед проектних варіантів дослідники вказують «План местоположения, назначенного для города Екатеринославля» ([20, с. 1]). Бурлаков хоч і вказує подібний план, проте не вказує його місце збереження, вірогідно він користувався його фотокопією. Див. [3]. Знайдений О.О.Швидковським і опублікований вперше в 1960 р. Див. [41] та [40, с. 9]. З приводу авторства даного проекту не має єдиної думки серед дослідників;

⁶ Проект 1786 р. вперше наведений в дисертації О. Швидковського в 1955 р. (таб. 17, мал. 1), опублікований ним в 1960 р., розглядався С. Ревським (1990) і М. Кавуном (2006);

⁷ В 2007 р. було зібрано аналоги і виконано тривимірну модель і прив'язку на сучасній топооснові ансамблю головної площі за проектом Клода Геруа (О.Харлан і колектив ПП «САД»). Див.[2, с. 76-77];

Проектовані квартали на пагорбі не доходять до його кромки. Питання зв'язку пагорбу з низинною територією не надовго залишалися без уваги.

Ідею першого генерального плану Катеринославу правобережного, яку було використано в усіх наступних генеральних планах, виявилася доволі важкою при реалізації на практиці. Відмовленням від реалізації ідей Геруа 1786 р. пояснюють планувальними недоліками дослідники О. Швидковський, С. Ревський, М. Андрущенко [40, с. 10; 18, с. 265; 1, с. 25], а В.Тимофієнко і М. Кавун вважають головними причинами недостатність фінансування і проблеми з водо забезпеченням [31, с. 118; 6, с. 29]. В липні 1787 р. було обраховано «Експедицію для будування губернського міста Катеринослава» і розпочато будівництво по складеним кошторисам. Суттєві корегування в процес будівництва внесли військові дії з Османською імперією, що розпочалися через кілька місяців. Скорочення субсидій у зв'язку з фінансуванням військових дій, несприятливі природні умови місцевості призвели до перегляду Г. Потьомкіним частини положень і певним трансформаціям в містобудівельній програмі.

Через кілька років для проектування міста запрошується відомий зодчий російського класицизму Іван Старов. Він кілька разів відвідав дану місцевість, після чого з'явилися кілька варіантів генерального плану розвитку міста. Вважається, що саме план І. Старова 1792 р. затверджений Катериною II найбільше вплинув на початок формування культурно-історичного образу міста.

В генеральному плані Старова 1792 р. вдало реалізована планувальна композиція, яка органічно пов'язана з місцевим ландшафтом. Планування центральної частини міста на пагорбі було окреслене широкою окружною вулицею, трасування якої відповідало конфігурації вершини пагорбу. По вулицям, що виходять на окружну використовується принцип дальніх відкритих перспектив, а вздовж окружної вулиці по кромці пагорбу зберігається зорове сприйняття широких навколишніх панорам. При направленні вулиць від периферії до центру було використано принцип замкнених перспектив. Окрім Ринкової (перед гостинним двором) та Палацової (перед палацом Потьомкіна) Старов запроектував ще п'ять площ – Соборну і 4 невеликі для приходських храмів.

Не дивлячись на те що в плані центральне значення зберігалось за частиною на пагорбі, територія міста збільшувалася за рахунок низинної частини де в той час існувала слобода Половиця⁸. Цей фактор мав суттєву перевагу перед попередніми пропозиціями не лише в естетичному, а й економічному сенсі. Він надавав особливості і неповторності планувальній схемі, враховував досвід попередніх періодів і з точки зору інерційності і спадкоємності містобудівних систем робив логічним процес будівництва нового на основі ранніх планувальних систем. Основні положення даного

---

⁸ При накладенні історичної картографії на сучасну топооснову добре видно відповідність існуючих трасувальних напрямків вулиць сучасного міста первинним напрямкам вулиць слободи Половиці кін. XVIII ст. (як приклад, найдавніша вулиця низинної частини Дніпра – Ливарна). Див. аналіз планування Половиці на сучасній мапі міста статтю [33, с. 10-16];

плану Старова, в першу чергу, розвиток міста вздовж Дніпра і так звана «лінійно-вузлова система», закладена перехрестям двох важливіших магістралей на пагорбі (траси сучасних пр. Д.Яворницького і пр. Гагаріна) стали основою композиції сучасного міста.

У відношенні місця розміщення площі на пагорбі положення плану 1786 р. було підтверджено, але форма та конфігурація вже змінилася. Головна містобудівна вісь – проспект з бульваром (близька до траси сучасного пр. Гагаріна) отримала напрямок з північного сходу на південний захід по вододілу, а друга містобудівна вісь – пр. Д.Яворницького була закладена вздовж берегової лінії з південного сходу на північний захід, починаючись від напівкруглої площі, пов'язаної з головною соборною.

Соборна площа була місцем перехрестя цих двох напрямків. Місце розташування собору і орієнтована на нього лінія проспекту з бульваром зміщувались на 82,0 м на південний схід і співпадали таким чином з віссю палацу Потьомкіна, що вже існував. Планувальні габарити площі також було змінено – 330,6 м × 432,1 м (506,1 м з врахуванням радіусу авандвору перед собором). Але і в кінці XVIII ст. ансамбль нагірної частини (не зважаючи на активізацію містобудівної діяльності) не було реалізовано. В кварталах на пагорбі вдалося збудувати лише кілька споруд.

Ідея розвитку Катеринослава в низині (на теренах Половиці) добре розвинута в наступному плані 1790 р. [21, с. 1]. На ньому магістраль «Великий шлях» тягнеться від Ринкової площі з пагорбу в низину. На території Половиці було вирішено зберегти основні напрямки трас вуличної мережі, реконструювати площу навколо Успенського храму і влаштувати ще дві площі (одна на березі Дніпра, інша на підвищенні на березі річки Половиця). Даний план підкреслює першочерговість реконструкції існуючого поселення з виходом оновленої планувальної структури до ріки.

В плані 1792 р. [25, с. 1] Старов корегує планування низинної частини (прибирає площу у ріки, робить прямокутною площу на Великому шляху) і розміщує житлові квартали і площу з двох боків Великого шляху. В наслідок чого Великий шлях стає головною магістраллю низинної частини, а новоутворена квадратна площа стає композиційним центром даного району міста.

В 1792 і 1793 рр. складаються плани [22, 23], щодо місця розташування ткацьких фабрик посередині між Новим Кодаком і Катеринославом II. До цього шовково-панчішна фабрика знаходилася у Новому Кодаку [42, с. 105-114]. В 1789 р. її перевезли з Кременчука і розташували в дерев'яному тимчасовому палаці, який влаштували до приїзду Катерини II поруч з Новокодацькою фортецею в 1787 р. Наказ про відкриття фабрик на новому місці було видано 30 травня 1793 р. В більшості документів того часу Новий Кодак вказувався форштадтом або передмістям Катеринослава, який будувався на правому березі. Велетенський промисловий комплекс був значним містобудівним елементом майбутньої території міста. Він займав велику територію від проспекту (на планах має назву «Прспект від Катеринослава до Кайдак») до ріки і від суч. вул. Княгині Ольги (кол. вул.

Горького) майже до суч. вул. Павлова. Трасувальні вісі вулиць в даному районі у більшості співпадають з внутрішньою квартальною схемою колишнього промислового підприємства⁹.

Два вказані плани дозволяють представити як в дійсності відбувалася забудова на теренах майбутнього міста в кін. XVIII ст. Забудова виконувалася виключно в низинній частині міста. Майже всі квартали тут було поділено на дворові ділянки. Найбільш щільно були забудовані квартали колишньої Половиці. Головною площею стає площа на якій існувала Казанська церква. Після реконструкції І.Старов вказує нове місце для будівництва храму. Для будівництва нової величної дерев'яної церкви було привезено з колишнього Сокільського Преображенського монастиря розібрану Преображенську церкву і з 1796 по 1797 роки перекладено на місці, яке вказав у плані І. Старов. Новий Успенський храм дав назву й майбутній площі в низинній частині міста. на квадратній площі, яку перетинав майбутній проспект було влаштовано торгівельні ряди. Малюнок вуличної сітки навколо двох площ в центральній низинній частині міста, сформований на плані І. Старова на основі первинного планування колишньої Половиці зберігся на сьогодні майже без змін. Площа, яка пізніше стане Майданом Героїв, формуватиметься ще півтора століття.

Після смерті Катерини II з 1796 р. по 1802 р. за наказом Павла I місто перейменоване на Новоросійськ – центр так званої Новоросійської губернії. Вважається, що в даний період розвиток міста і будівельна діяльність зупиняється.

Враховуючи реальні складності освоєння території так званого центрального пагорбу, губернська влада клопоче вже перед імператором Олександром I про внесення змін в затверджений проект генплану міста¹⁰. Імператор, «знаходячи розташування міста цього за попереднім планом дійсно незручним, виявив високий свій наказ, щоб його перенесено було на інше місце, за новим планом призначене» (малось на увазі не зовсім перенесення міста, в внесення суттєвих поправок в його планувальну структуру).

20 березня 1806 р. Олександром I було затверджено новий генеральний план Катеринослава. Основна увага в структурі забудови міста тепер переносилася на придніпровську низинну частину і на зверненні до Дніпра пологі частини ще двох «дніпровських пагорбів»¹¹, на яких передбачалося влаштування житлових кварталів, будівництво храмів, «присутственных

---

⁹ Під час виконання роботи «Проект зон охорони пам'ятки архітектури і містобудування національного значення «Суконна фабрика (1825 р.) охор. № 148 по пр. К.Маркса, 106 в м. Дніпропетровську» / дир. О.С.Соколенко, ГАП О.П.Вандюк. – Дніпропетровськ: ПП «САД», 2005 р. О.Харланом було виконано співставлення історичної картографії з сучасною топоосновою і локалізовано всі складові промислового підприємства, які існували в різні часи на зазначеній ділянці;

¹⁰ Відомо про велику переписку з цього приводу;

¹¹ Умовна назва частин єдиного високого правого берега розділеного стародавніми балками на окремі «пагорби» введена в обіг краєзнавцем М. Шатровим в 1969 р. після видання книги «Город на трех холмах», доволі швидко прижилася і довгий час використовувалася краєзнавцями і архітекторами Дніпропетровська.

місць» і гостинного двору. Саме на цьому плані вперше було запропоновано лінійний розвиток міста в північно-західному напрямку.

Адміністративно-політичний центр Катеринослава було запроектовано зовсім в іншому місці, аніж в попередніх планах І. Старова і К. Геруа. Замість площі на «першому пагорбі» - це «Головна площа» з «соборною церквою» на пологій терасі «другого міського пагорбу», розташованого над просторим казенним садом (в той час – ділянка другого саду запорожця Л.Глоби на північно-західній околиці Катеринослава). З часом тут виникла величезна площа, назву якій дала тюрма, що розташовувалась в її північно-західній частині. Зараз на цьому місці будівлі облдержадміністрації і облради на поч. пр. Поля (колишній пр. Кірова) зі сквером.

Тож, на поч. ХІХ ст. ідея формування головної Соборної площі Катеринослава як громадсько-адміністративного центру міста і будівництво житлових кварталів на «першому (центральному) пагорбі» була відкладена, а заклади управління, торгівлі і т. п. розмістилися в низинній частині міста.

Однак, на відомій копії генплану 1806 р. (виконано між 1809 і 1817 рр.), підписану губернським землеміром П.І. Неєловим і губернатором К.С. Гладким [26, с. 1], планування «першого» (центрального) пагорбу, запропоноване І. Старовим повністю збережено.

Новий генплан розвитку Катеринославу, затверджений Олександром І (9 квітня 1817 р., автор – архітектор Вільям Гесте)¹² відновив ідею розміщення міського центру на первинно обраному пагорбі у вигину Дніпра. В цьому документі пропозиції генплану 1806 р. про розвиток міста в північно-західному напрямку вздовж ріки Дніпро отримали завершене планувальне рішення. Замість єдиної системи площ на головному пагорбі, яку було закладено в компактних генпланах К. Геруа і І. Старова, В. Гесте запланував цілу низку площ в різних районах Катеринослава. Місто проектувалося на відносно рівній місцевості і просторій ділянці. Використання подібної планувальної організації з прямокутною сіткою кварталів надавало можливості без перешкод розвивати забудову в майбутньому і обумовлювали ясну визначеність зовнішніх меж міста в планувальному зображенні протягом наступного ХІХ ст.

В генплані 1817 р., як і в плані 1806 р. прослідковується ідея «альтернативного» міського центру з великою площею між казенним садом і другою загальноміською магістраллю. Цю площу Гесте розмістив в геометричному центрі свого плану (тут планувалося збудувати центральні адміністративні заклади і велику церкву).

Замість системи трьох площ на пагорбі у Старова, Гесте залишає дві – прямокутну в районі фундаменту собору, закладеного в 1787 р. і напівкруглу перед палацом князя Потьомкіна, об'єднавши їх широким бульваром.

Габаритні розміри прямокутної площі близькі до розмірів, запроектованої І. Старовим. Її повздовжня вісь (південний захід – північний

---

¹² План В. Гесте увійшов до «Повного зібрання законів Російської імперії» («Книга чертежей и рисунков»).

схід) також співпадає з віссю палацу Потьомкіна. Але південно-західна межа площі проходить вздовж лінії забудови майбутнього Катерининського проспекту (суч. пр. Д.Яворницького), а не виходить за її межі. Окрім собору в центрі показано чотири крупних громадських комплекси присутніх місць.

Головна площа на пагорбі в генплані Гесте вже не припускала первинного комплексного набору функцій, зберігаючи лише репрезентативну і релігійно-сакральну. Торгово-господарські функції остаточно було закріплено за площами в нижній частині Катеринослава: Торгівельній, Сінній, Рибній та інш.

Гесте проектує територію міста у вигляді стрічки (шириною близько 2 км), що тягнулася б від Нового Кодака. За планом міські квартали піднімалися на узгір'я. Саме тут на вищій позначці рельєфу паралельно головній магістралі проектується друга вулиця міського значення. Нові квартали розбиваються за клітинною схемою. Даний план урівноважив співвідношення двох центрів – низинного і пагорбового, заклав планувальну основу злиття «нижнього» та «верхнього» міст в єдиний організм.

На момент затвердження генплану Гесте місце будівництва кафедрального собору ще не було остаточно вирішеним. Дискусії про це йшли починаючи з 1806 р. і лише наказом Миколи I, що вийшов в 1829 р., було постановлено, що храм буде зведено на місці первинної закладки 1787 р. З 1830-го р. розпочате будівництво споруди призвело до послідовного корегування генплану всієї площі, оскільки В. Гесте розміщував храм в геометричному центрі запроєктованої ним площі, на одній вісі з колишнім Потьомкінським плацом. Але, оскільки ця вісь проходила на відстані 80 м від осі первинного собору, то новозбудований собор виявлявся зміщеним з центру площі і займав би в її регулярній структурі випадкове положення.

9 червня 1834 р. імператор Микола I затвердив наступний генеральний план Катеринослава¹³. Зміни відбулися в плануванні нагірної частини і саме району площі, яка в цілому зберігаючи прямокутну форму і габарити була зміщена в північно-західному напрямку. Таким чином, вісь збудованого Преображенського собору співпала з поздовжньою віссю площі, а червоні лінії навколишніх кварталів встановлені в тих межах, по яким і велося реальне будівництво.

На генплані 1834 р. конкретизовано розташування окремих закладів: квартал південно-східної частини площі позначено як «Квартал для Богоугодних закладів», а квартал північно-західної частини – «Квартал для присутніх місць» (в подальшому ділянка в 1858–1861 рр. відведена чоловічій гімназії). В південно-західній частині площі були заплановані два крупних прямолінійних корпуси гостинних рядів (не були зведені, це майбутня ділянка гірничого інституту (сучасного університету Дніпровська політехніка)). На цьому плані площа навколо головного храму Катеринославу офіційно отримує назву – «Преображенська або Соборна» (в

---

¹³ Збереглася копія цього плану, яку виконав катеринославський міський землемір М. Кутепов (28 лютого 1862 р.) [27, с. 1].

подальшому «Соборна»), головна магістраль – «Катерининський проспект» (сучасний пр. Д. Яворницького), площа перед колишнім Потьомкінським палацом – «Дворянська» (сучасна її частина – пл. Шевченка).

Будівництво Преображенського собору (1830–1835 рр.) поклало початок планомірної забудови всього «центрального» пагорбу, починаючи з його північної частини і формуванню реального ансамблю Соборної площі Катеринослава. Існує кілька викопіювань частин генплану 1834 р., що стосуються «упорядкування» окремих ділянок «гори» і показують реальну забудову місцевості.

Зведення Преображенського собору в 1830–1835 рр. стало першою завершеною будівельною акцією на території майбутньої площі і певним чином активізувало формування реальної забудови простору, який лише до 1850-х рр. почав отримувати обриси площі.

В 1834 р. було розроблено проект комплексу «Богоугодних закладів» Катеринославського Приказу Громадського Піклування (лікарня і будинок для божевільних), автором якого був С.І. Грязнов. Проект включав 4 корпуси: 2 трьохповерхових і 2 бічних двохповерхових – у стилі класицизму з мінімальним суворим декором. Дати будівництва комплексу в різних джерелах коливаються від 1837 по 1848 р. Не дивлячись на те, що проект комплексу «Богоугодних закладів» на Соборній площі не було здійснено в повному обсязі, збудовані корпуси формували класицистичний вигляд однієї сторони Соборної площі. В північно-західній частині площі, на одній вісі з головним корпусом Богоугодних закладів, в 1861 р. за проектом архітектора І.М. Скотнікова було зведено двоповерхову будівлю першої чоловічої класичної гімназії (суч. пл. Соборна, 2). Будівлі Богоугодних закладів і чоловічої гімназії, симетрично розташовані і вирішені в одному архітектурному стилі, все ж не змогли скласти цілісний архітектурний ансамбль разом з собором через несумісність власних масштабів з масштабами простору самої площі.

Взагалі в планах 1817–1834 рр. основні містобудівні принципи закладені системою І. Старова було використано, однак в доволі спрощеному вигляді. В результаті чого планування нагорної частини отримало характер жорсткої схеми, що втратила композиційну виразність і масштабність первинного задуму.

В сучасному плануванні території «центрального» пагорбу не дивлячись на суттєві відступи від рішень 1834 р. проглядаються збережені окремі основні композиційні елементи: значна прямокутна площа (витягнута по осі південний захід – північний схід), що примикає до проспекту Д.Яворницького (колишнього Катерининського), вулиця, що продовжує вісь площі і поєднує її з простором пл. Шевченка (зменшена колишня Дворцова площа). Цей напрямок важливішої містобудівної вісі проходить по лінії вододілу «центрального» (першого) пагорбу. Напрямки вулиць В. Вернадського (Ф. Держинського), С. Єфремова (К.Ворошилова), 8-го Березня, пров. Ф. Макаревського (кол. пров. Радянського) несуть відбитки первинної ідеї про створення системи обвідних вулиць прокладених по

кромці пагорбу, що повинні були огинати його (залишилися незавершеними по відношенню до проекту вигляді). І якщо прямокутна сітка міських кварталів на південний захід від головного проспекту має доволі типовий характер, то планувальне вирішення північної частини пагорбу (не дивлячись на незавершеність містобудівного задуму), які і район колишньої слободи Половиці, виконано достатньо яскраво і індивідуально. Тому тут майже всі квартали мають складну форму і не вкладаються в звичайну схему.

З забудовою територій від нової центральної площі вздовж проспекту в бік «фабрик» міський центр починає отримувати лінійний характер. Основні губернські і загальноміські установи розташовуються вздовж проспекту. На проспекті будуються найбільш представницькі споруди (в більшості двоповерхові, іноді трьохповерхові), тоді як інші вулиці забудовуються одноповерховими будівлями. На перших поверхах багатьох з них, особливо поблизу центральної площі, було влаштовано торгівельні заклади, вони мали вигляд аркад властивих для торгівельних рядів.

У кінці 1840-х – 1850-х рр. продовжує формування центральна площа і Успенська. В один час разом будуються нові Успенська церква і Троїцька, формується лінія забудови, нові орієнтири і доміанти архітектурно-містобудівного комплексу низинної частини міста. Будівельний Статут 1858 р. з пізнішими редакціями, постанови Міської думи і плани затверджені в 1792, 1817 і 1834 рр. були основними законодавчими документами, які визначали характер розвитку і забудови в даний період. Проекти змін готувались на основі рішень Міської думи, приватних клопотань і державних вимог землемірами Міської управи (Стахзевич, М. Кутепов, М. Пехотинський, П. Гінзбург, К. Хмелевський, Г. Денисенко) [29, с. 81].

З початку 1860-х рр. в наслідок реформ збільшується кількість населення. Біднота оселяється в найменш вигідних місцях міської території. Виникають і ростуть так звані слобідки в низинних територіях розлогих балок. Збільшуються слободи навколо колишніх фабричних територій. На периферії міста намічаються нові квартали для тих у кого є можливість придбати ділянку під забудову.

В першій пол. 1870-х рр. від запланованого в рішеннях генплану 1834 р. будівництва комплексу державних споруд навколо площі на пагорбі остаточно відмовились, а ділянки які не були резервовані під відомчі споруди стали продавати приватним особам. Забудова поступово підіймається по схилам пагорбів. Вище другої магістральної вулиці виникають нові квартальні ряди. Забудовується простір від міського саду в напрямку до Дніпра, в наслідок чого міська забудова досягає території колишніх «фабрик». Після будівництва Тюремного замку зникає Острог, що розташовувався в низинній частині (суч. територія Оперного театру).

До сер. 1880-х рр. периметр площі на «центральному» пагорбі починають забудовувати мілкомасштабними приватними житловими спорудами, у більшості дерев'яними потинькованими. Практично всі домоволодіння були односімейними міськими садибами середнього класу. Забудова південно-західної сторони площі навколо Преображенського

кафедрального собору було пов'язане зі створенням Катеринославського Вищого Гірничого училища, якому Міською Думою було виділено в 1898 р. крупну земельну ділянку.

Не дивлячись на значну громадсько-релігійну роль площі в нагірній частині міста рівень її благоустрою був занадто низьким. Реальні роботи з благоустрою її території стали проводитися лише на поч. ХХ ст.

В сер. 1880-х рр. виникає новий поштовх для розвитку забудови і росту кількості населення міста. З початком експлуатації Катерининської залізниці і відкриттям в місті залізничного мосту через Дніпро в 1884 р. Катеринослав стає вигідним місцем розташування металургійної промисловості між Донецьким кам'яновугільним басейном і Криворізьким залізрудним басейном. У кін. ХІХ – поч. ХХ ст. в місті підприємці з іноземним капіталом (бельгійці, французи, поляки) будують потужні металургійні, металообробні, трубопрокатні, машинобудівні підприємства.

З будівництвом залізниці починається період «індивідуальних проектів розвитку», коли розвиток міста носить неорганізований (спонтанний) характер. Вздовж лінії залізниці від колишніх «фабрик» до Нового Кодака швидко почала формуватися промислова зона. Її напрямок був підпорядкований напрямку залізничної траси. На теренах колишніх «фабрик», де залізниця вигиналася щоб потрапити на міст через Дніпро з'являється залізничний вокзал, комплекс паровозоремонтних і вагонних майстерень. Для обслуговування металургійних підприємств було збудовано Кодацьку залізничну гілку з допоміжною ст. Горяїново. Резерви міської території, що передбачалися в попередніх генеральних планах після розвитку залізниці було вичерпано. Відбулися принципові зміни в планувальній організації міста: зростання Катерининського проспекту на захід припинилося, ліквідація наплавного мосту на Харківській вулиці і влаштування міського причалу вище нового мосту і як наслідок переміщення головних транспортних вузлів міста в район залізничного вокзалу, виникнення нового торговельного району Озерного базару. До кін. 1890-х рр. на Озерці складається другий за значенням (після Нижньо-Троїцького базару на центральній площі міста) загальноміський торговельний центр.

Швидкими темпами промислові зони виникли і на лівому березі Дніпра на землях Новомосковського повіту.

Невідповідність планів міста новим умовам стало очевидним в 1880-ті рр., але виконати новий проектний план за відсутності детального плану міста виявилось неможливим. Питання про необхідність виконання «повних нівеліровочних вишукувань міста і його околиць» [9, с. 21] було підняте в 1892 р., в ході обговорення заходів з реконструкції міських зливових колекторів.

У кін. ХІХ – поч. ХХ ст. для архітектури Катеринослава була характерна значна кількість різних стильових напрямків історизму. Широко використовувалися різні елементи неоренесансу, неоготики, неокласицизму, рідко використовувалися елементи неоруського напрямку. Найбільш популярними були поза стильова еkleктика і модерн, який витіснив її у кін.

1900-х рр. Як і в інших потужних промислових містах імперії особливістю місцевої архітектури було масове використання цегли в оздобленні фасадів. В роботі з цеглою будівельники досягали віртуозності, створюючи високопрофесійні, глибокорельєфні, майже скульптурні деталі.

Отримала подальший розвиток і стара промислова зона Катеринослава, що тягнулася вздовж Дніпра від Фабричної слободи до так званого району Каміння (територія слободи Половиці), що вміщувала лісопилки, млини, крупорушки, олійниці, дрібні металообробні підприємства. Вона фактично відрізала територію міста від ріки. На поч. ХХ ст. до неї також було проведено залізничну гілку.

В розлогих балках які перетинали місто (Жандармська, Рибаківська, Аптекарська) утворювались цегляні заводи.

З 1890-го до поч. 1900-х рр. здійснювалася реконструкція більшої частини житлової забудови, що було пов'язано зі збільшенням вартості оренди житла, комерційною вигідністю будівництва доходних будинків і відкриттям трамвайної лінії, що об'єднала Соборну площу з центром, вокзалом і парохідними причалами. Разом з доходними будинками особнякового типу будувались і двох-трьохповерхові доходні будинки на чотири-шість квартир, ділянки домоволодінь складалися з двох-трьох будівель з коштовними квартирами. На окремих ділянках домоволодінь навіть розміщувалися напівкустарні підприємства (наприклад Єпархіяльний свічний заводик на пл. Соборній).

В ході реконструкцій даного періоду, однородинні домоволодіння були витіснені багатородинними і багатофункціональними (в низці будівель розміщувалися невеличкі торгівельні і конторські приміщення). В цілому, забудова найщільніша була в низинній частині, а на пагорбі довго залишалась доволі низькою.

Фактично до кін. ХІХ ст. формування і забудова Катеринослава проходила відповідно до генерального плану В. Гесте і його модифікованим варіантом (стосовно нагорної частини) 1834 р. Таким чином, добре видно, що генеральні плани Катеринослава відіграли вирішальну роль у формуванні міської структури, як містобудівні документи виготовлені в часи панування класицистичних принципів. Вони визначили композиційне рішення більшості трас вуличної мережі, окремих архітектурно-планувальних вузлів і квартальної системи. З кін. ХІХ ст. стає більш різким контраст між центральними та периферійними районами міста. Околиці забудовують одно-, двохповерховими будинками, до центру ж поверховість збільшується до чотирьох-шести поверхів. Окремі багатоповерхові будинки зводять на пагорбі, а також в районі Тюремної площі і по пр. Пушкінському.

До середини 1910-х рр. загальноміський центр збільшується. Він все більше розвивається вздовж центрального проспекту. Півтора перших десятиліття ХХ ст. відмічені інтенсифікацією процесу забудови як всього пагорбу, так і кварталів навколо Соборної площі.

Населення міста зростає не менш швидко аніж його промисловий потенціал. Але при такому швидкому рості населення адміністративні

офіційні межі було збільшено лише в 1912 р. Площа забудови міста при п'ятикратному зростанні населення виросла в два рази, а за межами розташовувалась низка об'єктів: міські кар'єри і смітники, утилізаційний завод, міські бойні, іподром, чотири кладовища, військові табори, стрілецьке поле, артилерійські склади [29, с. 62].

Необхідність створення детального плану міста і плану його розвитку гостро встає під час будівництва комунальних підприємств. В 1908-1912 рр., у зв'язку з розробкою проекту каналізації, виконується нівеліровка міської території. В 1912-1916 рр. над уточненням нівеліровки і складанням точного плану міста працюють Г.Д.Денисенко, О.П.Нег, К.Хмелевський, однак на сьогодні про дані роботи відомо лише з архівних джерел. План, який було покладено в основу розробок 1920-1930-х рр. поки що не виявлено [29, с. 62].

Після остаточного припинення військових дій і встановлення радянської влади основним в діяльності міських виконкомів було відновлення комунального господарства і благоустрій міст. Створюється низка нових скверів і парків, а існуючі парки відновлюються і реконструюються.

В цілому, до 1917 р. Соборна площа Катеринослава залишає функції головної парадної площі міста і отримує низку нових споруд, які перетворили її на культурний центр загальноміського значення. Територію площі було значно реорганізовано. В її південно-західній частині було зведено громадські будівлі, які доволі органічно доповнювали комплекс більш ранніх споруд епохи класицизму. Однак, сам архітектурний ансамбль і благоустрій площі залишалися доволі далекими від завершення. Поява громадських будівель з парного боку проспекту, для яких було виокремлено полосу шириною близько 100 м з території самої площі як пізніше перетворення її на сквер, не передбачалося генпланами міста періоду класицизму, але вірогідно пояснюється невідповідністю розмірів площі (470,0 м × 361,0 м) і мілким масштабом одно-трьохповерхової забудови не лише навколо площі, а й міста в цілому (на поч. ХХ ст.).

З відкриттям пам'ятника Леніну у 1925 р. на площі у Міського саду (колишня пл. Горького) за нею було закріплено значення головної площі міста.

В цей період в нових соціально-громадських умовах починається процес демонтажу старих символів і створення простору з новим ідеологічним змістом. В центральних місцях зібрань демонстрацій і мітингів з'являються тимчасові святкові споруди (тріумфальні арки, трибуни, декорації та інш.), меморіальні цвинтарі та братські могили, пам'ятні знаки на місцях зіткнення і загибелі учасників революційних подій. Вже в 1920-х рр. стає очевидним незручність проведення на колишній Жовтневій площі (нагірна частина) масових організованих заходів.

«Генплан 1925 р.» досі є малодослідженою темою. В травні 1926 р. в Харків на затвердження було направлено план відновлення Катеринослава на п'ять років. Велике значення в нових планах було приділено будівництву Мерефо-Херсонського мосту, формуванню промзони на обох берегах Дніпра [29, с. 85] і річковому сполученню.

В 1920-1930-ті рр. продовжується територіальний розвиток міста. селищна зона правого берега формувалася колоніями і селищами заводів, що групувалися в західній частині міста. На лівому березі заводські селища були розосереджені. Заводи формували селища перш за все як власні житлові райони. Комунальна власність на їх території була відсутня, насиченість громадськими будівлями, підприємствами сфери обслуговування, дошкільними і учбовими закладами була дуже низькою. Заводи ігнорували санітарні зони при розміщенні житла.

З 1930-х рр. міський центр вже включає територію парку ім. Хатаєвича (колишній Міський, ім. Чкалова, а тепер ім. Глоби).

З початку 1930-х рр. функції Жовтневої площі визначаються як меморіальні. Тут планується будівництво музейного комплексу, присвяченого героям Революції і громадянської війни і встановлення пам'ятників. Окрім цього тут було зведено комплекс тимчасових споруд павільйонів виставки досягнень сільського господарства, що проводилася восени 1936 р. на відкритій ділянці перед Преображенським собором.

В 1929 р. з початком будівництва учбового корпусу для металургійного факультету Гірничого інституту, почалося проведення інтенсивної реконструкції забудови на територіях кварталів, що розташовувались вздовж колишньої Ярмаркової площі по вододілу пагорбу. Територія Ярмаркової площі була цілком (за винятком колишнього Нагорного ринку) використана для розміщення будівель ВУЗів і НІІ. Протягом 1930-х рр. тут було збудовано корпуси металургійного, хіміко-технологічного, трубного інститутів і таким чином сформовано найбільший в місті учбово-науковий центр.

В основі проектних рішень того часу було закладено принцип реорганізації соціально-громадських відношень у відповідності з ідеологічною програмою стилів конструктивізм і функціоналізм, що отримали широку популярність в 1920-х – поч. 1930-х рр. Кожен квартал пропонувалось перетворити в самостійну структуру, що вміщувала окрім житлових будинків громадське ядро: клуб-столову, бібліотеку, спортивний майданчик, дитячі ясла та садочки. Реконструкція запланована в таких значних масштабах виявилася неможливою у зв'язку з нестачею житла, тому була затверджена наступна етапність: 1 – будівництво на вільних ділянках, разом з садами колишніх особняків; 2 – будівництво на ділянках з незначним знесенням; 3 – будівництво на ділянках з щільною забудовою за рахунок її знесення. Окрім того розглядалася можливість надбудов і прибудов к існуючим будівлям, які зберігалися.

В 1930-ті – 1940-і рр. за об'ємом нового будівництва нагірний район випереджав низинну частину. Протягом 1920-х – 1930-х рр. міська територія розбивається на райони, кожен район отримує окремий громадський центр з певною структурою, створюються нові меморіали, а старі руйнуються (культові споруди, центральний міський цвинтар, низка невеликих міських цвинтарів).

Термін дії п'ятирічного плану розвитку міста закінчувався в 1931 р., тому було розроблено і в 1933 р. погоджено новий Генплан (арх. М.Карпович, Т.Вовненко під кер. М.Шаповалова) на 15 років. В ньому практично повністю було перепроектовано промзону, житлові райони розглядались як одне ціле, без виділення зони заводських селищ, передбачалася часткова зміна планування дореволюційних районів і створення транспортної схеми, розрахованої на інтенсивний автомобільний рух. Велику увагу в ньому було приділено лівобережній частині. В планувальній структурі Дніпропетровська проступає радіально-замкнута схема, що об'єднувала обидва береги ріки. Основні міські магістралі знаходили планувальне продовження по обох берегах. Таким чином, прямокутна мережа вулиць старого міста була включена в більш крупно масштабну радіально-кільцеву систему. При цьому Дніпро перестав бути бар'єром, що відмежовував різні береги, хоча ще зберігалось композиційне протиставлення двох частин міста. В цей час було розпочато формування річкового фасаду Дніпропетровська [1, с. 70–71]. Маються також окремі свідчення про існування проекту Великого Дніпропетровська, в якому до меж міста входили Дніпродзержинськ, Новомосковськ, Верхньодніпровськ і низка населених пунктів, однак через їх фрагментарність дуже важко уявити реальні обриси цього проекту. При цьому міська влада не мала коштів для крупно масштабного житлового будівництва. У другій пол. 1930-х рр. будівельна і проектна активність йде на спад.

В ході боїв за місто забудова різних районів значно постраждала. Майже всі промислові підприємства було зруйновано, знищено більше 40% житлового фонду, спалено парки та сквери. Роботи над новим Генеральним планом Дніпропетровська розпочалися відразу після закінчення війни. В 1947 р. післявоєнний Генеральний план в основному зберігав існуючу містобудівну структуру центральних районів міста. Паралельно з реконструкцією міського центру передбачався розвиток міста за рахунок освоєння нових територій. Зручні ділянки для забудови виявилися на південних і північних околицях, тому розширення міста відбувалося по вісі, що розташовувалась перпендикулярно руслу Дніпра (на правому березі вздовж пр. Поля (Кірова) і вул. Робочої, на лівому – паралельно пр. Слобожанському (Новомосковському шосе, пр. Правди).

Над проектом відновлення проспекту К. Маркса (суч. пр. Д.І. Яворницького) в 1945–1948 рр. працював великий авторський колектив: архітектори Б.І. Білозерський, І.Р. Заїченко, П.В. Шевченко, Ф.П. Дерябін, В.В. Самодрига, Л.Р. Ветвицький, Д.І. Щербаков, Б.Є. Горбоносів, художник Т.Є. Чуянов. Основні принципи відновлення забудови проспекту були визначені вже в 1945 р.: всі каркаси будівель, які за фізичним станом могли бути відновлені, повинні були відновлюватись с переробкою фасадів у формах неокласицизму; всі будівлі, що потребували мінімального ремонту, повинні були відновлюватись в існуючих формах без змінень стилістики фасадів, а їх заміна, або капітальна реконструкція відкладались на майбутнє.

Після реконструкції виникає сучасна площа Майдан Героїв (кол. пл. Леніна) в низинній частині після демонтажу торговельних рядів. До 1948 р. також було сформовано концепцію реконструкції площі на пагорбі навколо собору. Її територію планувалося повністю реорганізувати. В центральній частині планувалося зведення Пантеону героїв. При цьому планувалося знесення старого і нового корпусів музею, школи і Преображенського собору. Однак розроблений проект меморіалу не відповідав ні потребам міста, ані його реальним можливостям.

Період відновлення пошкоджених у війну житлових та громадських споруд закінчився в 1950-ті рр. і вже в 1960-ті рр. починається будівництво 5-ти поверхових споруд за типовими проектами. Вони виникають як в низинній так і нагірній частині центру міста (корпуса інститутів, лікарень, цеха фабрик та інш.).

Після розбивки скверу на території Жовтневої площі в 1950 р. благоустрій північної частини виконали під час будівництва кафе (пізніше перетворене на музей Комсомольської слави) та діорами в 1960-х – 1970-х рр. На початку 1980-х рр. планувалося продовжити реконструкцію території площі Жовтневої: навколо собору, який вже визнали об'єктом культурної спадщини¹⁴ пропонували відновити контури первинного фундаменту собору і встановити бюсти видатних зодчих І.Є.Старова і А.Д. Захарова, влаштувати художній та архітектурний музей в будівлях поруч з історичним музеєм.

В 1972 р. з прийняттям проекту детального планування центральної частини Дніпропетровська, було сформульовано нову концепцію забудови Жовтневої площі. Передбачалось увінчати головний міський пагорб «короною» висотних будівель, розташованих навколо Жовтневої площі. Планувалось створення широкого «коридору» між площами Жовтневою та Шевченка франкованим висотними будівлями. Для реалізації пропонованої концепції були потрібні кардинальні зміни структури центральної частини міста (знесення великої кількості капітальних споруд, змінення трасування вулиць, перенос мереж і інш.), тому дану концепцію детального планування слід назвати формалістичною¹⁵. В 1980-х рр. загальноміським центром вже вважався фактично весь район проспекту Д.Яворницького (раніше пр. К.Марксу), тобто вся низинна частина міського правобережжя від пл. Петровського поруч з вокзалом до центрального пагорбу і частина пагорбу між проспектом і Дніпром що вміщує Соборну площу (колишню Жовтневу) і парк ім. Шевченка (колишній Потьомкінський сад, сад у палаца).

З 2000-х рр. виникає низка об'єктів підвищеної поверховості. Більшість з них збудовано в підкреслено сучасних формах з активними колористичними

---

¹⁴ В 1970-х рр., за результатами дослідників, які згадувалися вище, було значно доповнено перелік споруд, що мали статус «пам'ятка містобудування і архітектури республіканського значення». Наявність подібних споруд у центральній частині міста посилювала суперечності між ідеями проекту детального планування і питаннями охорони об'єктів культурної спадщини;

¹⁵ З 2000-х рр. дана концепція постійно згадується при обґрунтуванні нових висотних будівель, які на сьогодні вже будуються в випадкових місцях і отримують доволі велику кількість поверхів;

особливостями фасадів і явно дисонують зі сформованим навколишнім середовищем. Багатоповерхове будівництво, що розвернулося останнім часом в центральній частині міста значно змінило містобудівну ситуацію в центральній частині міста. Колишні історичні домінанти, що вціліли до цього часу вже втратили роль ведучих містобудівних домінант і залишаються локальними домінантами в межах просторів площ і прилеглих до них вулиць, перспективи яких вони замикають.

Як і в більшості історичних населених пунктів України, містобудівний розвиток Дніпра мав поступовий характер, найбільш цінні об'єкти культурної спадщини (розпланування, історична забудова, пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва) знаходяться у більшості в центральних районах сучасного міста і відіграють провідну роль у визначенні індивідуального образу міста.

В існуючій структурі Дніпра лінійний історичний центр, сформований вздовж пр. Д. Яворницького (до 2016 р. пр. К. Маркса) в період ХІХ – сер. ХХ ст., що територіально розташований в геометричному центрі, є загальноміським центром. Сучасний загальноміський центр Дніпра – зона основних громадських будівель, поєднаних в цілісну архітектурно-планувальну систему. Тут розташовуються головні адміністративні, культурно-просвітницькі, торговельні, комунально-побутові, транспортні заклади, що виконують функції епізодичного обслуговування населення.

В результаті проведених історико-архівних та натурних досліджень виділено основні типи міського середовища Дніпра: 1) Історичні поселення в планувальній схемі міста, що виникли до заснування Катеринославу І і ІІ, які розташовані поза територією історичного центру Катеринослава-Дніпра, відіграли значну роль в формуванні планувальної схеми міста, зі збереженою планувальною схемою епохи пізнього середньовіччя ХVІІ ст. (фортеця Новий Кодак, Кам'янка Лівобережна); 2) Історичний центр Катеринослава, що склався на кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст., в якому регулярна планувальна схема вирішена відповідно з містобудівними принципами епохи класицизму з кварталами поділеними на садибні ділянки і відповідними принципами забудови. Планувальна схема слободи Половиці помітно виокремлюється з загального контексту, вона суттєво вплинула на конфігурацію вуличної мережі під час розпланування класицистичного періоду і прослідковується в сучасній вуличній структурі; 3) Історичний центр Дніпропетровська, що склався наприкінці 1920-х – у др. пол. 1950-х рр. і розвивався на незабудованих раніше територіях, або на територіях з садибною одноповерховою дисперсною забудовою. Являє собою приклад послідовного комплексного втілення об'ємно-планувальних та містобудівних принципів неокласичної архітектури в забудові великого промислового міста; 4) Територія робітничих колоній Чечелівка і Брянської, що сформувалися на поч. 1900-х рр. як житлові райони промислових підприємств, є прикладом комплексного містобудівного вирішення житлових районів з відповідною інфраструктурою і архітектурно-містобудівними принципами того часу; 5) Території крупних промислових підприємств на лівому і правому березі

Дніпра, комплексне вирішення яких є втіленням типу промислового середовища з кін. XIX ст. до кін. XX ст.; 6) Території робітничих селищ на правому і лівому берегах Дніпра, що сформувалися в 1920-х – 1950-х рр. як житлові райони робітників промислових підприємств, є прикладом компактних квартальних структур того часу (селища «Фрунзе», «Нижнє», «Будівельник»); 7) Територія учбово-наукового центру в Нагірній частині з комплексом будівель ВУЗів і НІІ і відповідною інфраструктурою, що формувалася в 1930-х – 1950-ті рр. (комплекс гірничого інституту, металургійного, транспортного, хіміко-технологічного, будівельного, трубного інститутів); 8) Райони комплексної житлової забудови з локальними громадськими центрами 1960-1990-х рр. на правому і лівому берегах Дніпра, що зводились з використанням типових серій для масового будівництва.

В кожному з цих містобудівних утворень сформувався відповідний для свого часу традиційний характер середовища. Результат архітектурно-містобудівних досліджень 2018 р. має головні особливості, які відрізняють його від попередніх досліджень поч. 2000-х рр. По-перше – це наявність найдавнішого періоду XVII ст. формування окремих козацьких поселень, які стали основою каркасу містобудівної системи для розвитку міста в імперський період. Найважливіше значення надається місту заснованому на теренах сучасного Дніпра Новий Кодак. По-друге – нове бачення містобудівної ролі структури слободи Половиці, яка на планувальному рівні мала значний вплив на формування квартальної схеми «низинної» частини міста Катеринослава, яка довгий час являла собою центр «новозаснованого» міста.

До історично сталих елементів планувальної структури Дніпра відносяться фрагменти планування і забудови, цінні по своїм містобудівним та архітектурно-художнім параметрам, що зберігають містобудівне значення більш ніж 50 років і на перспективу (не менше 20 років). Такі елементи планувальної структури і раніше розглядалися надалі як опорні при визначенні історичних ареалів міста. у зв'язку з новим баченням етапів розвитку міста наведених вище, слід наголосити, що окремі елементи планувальної структури заслуговують на більш ретельну увагу і виокремлення в науково-проектній документації (місто Новий Кодак і слобода Половиця – заслуговують на відповідні заходи в контексті історико-містобудівних і археологічних досліджень).

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрущенко Н.П. Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк / Н.П. Андрущенко, С.Е. Зубарев, В.А. Ленченко. – К.: «Будівельник», 1985.
2. Андрущенко М. Еволюція архітектурних задумів і реалізацій у розвитку центру Дніпропетровська / М. Андрущенко // Вісник Українського Національного комітету ICOMOS. – II/1. – К., 2008.

3. Бурлаков И.А. Памятники зодчества г. Днепропетровска (конец XVIII – начало XIX веков). – Дис. на соискание уч. степ. кандидата архитектуры. – Л., 1952. – 152 с., прилож.
4. Вортман Д. Самара / Д. Вортман, О. Харлан // *Енциклопедія історії України*. Т. 9. – К.: Наукова думка, 2012. – С. 427–428.
5. Днепр (город). [Електронний режим]. – Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80_\(%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BD%D0%B5%D0%BF%D1%80_(%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4))
6. Кавун М.Э. Генеральные планы Екатеринослава конца XVIII– первой половины XIX века. Поиски оптимальной градостроительной концепции / М.Э. Кавун // *Днепропетровск. Архитекторы* / Под общ. ред. Н.Н. Кондель-Перминовой. – К.: Издательский дом А+С, 2006.
7. Кавун М.Э. Екатеринослав как урбанистический проект эпохи Просвещения. Возникновение города, его идея, функции, композиция / М.Э. Кавун // *Днепропетровск. Архитекторы* / Под общ. ред. Н.Н. Кондель-Перминовой. – К.: Издательский дом А+С, 2006.
8. Кавун М.Е. Заснування та становлення Катеринослава як губернського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / М.Е. Кавун // *Історія міста Дніпропетровська* / за наук. ред. А.Г. Болебруха. – Дніпропетровськ, 2006.
9. Книжка к плану г. Екатеринослава, составленному и изданному в 1899 году городскими землемерами Н. Пехотинским и П. Гинзбургом. – Екатеринослав, 1898.
10. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. Ч. III. Опыт инженерного искусства после императора Петра I до императрицы Екатерины II. – СПб., 1865.
11. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII ст. – Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000.
12. Мицик Ю. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV–XVIII ст. – Дніпропетровськ, 1997. – 176 с.
13. Мицик Ю.А. Місто на Самарі / Ю.А. Мицик, Н.В. Мосьпан, С.М. Плохій. – Дніпропетровськ, 1994.
14. Проект зони охорони пам'ятки історії національного значення Новобогородицької фортеці (охор. № 1443) в м. Дніпропетровську. – Дніпропетровськ: САД, 2005
15. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787.
16. Ревский С.Б. Екатеринослав Кильченский: Историко-архитектурный очерк. – Днепропетровск: ДИСИ, 1974. – 96 с.
17. Ревский С.Б. Историко-архитектурное развитие г. Днепропетровска и основные принципы выделения зон охраны. Дис. на соиск. уч. степ. канд. искусствоведения / Научн. руководит. докт. арх. Быков В.Е. – М., 1982. – Т. 1.

- 18.Ревский С.В. Формирование и развитие исторического центра г. Днепропетровска / С.В. Ревский // Памятники русской архитектуры и монументального искусства. – М.: Наука, 1983. – С. 262–279.
- 19.Репан О. Архітектура і будівництво / О. Репан // Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – К.: Українські пропілеї, 2008.
- 20.Российский государственный военно-исторический архив (далі РГВИА). – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Д. 21926.
- 21.РГВИА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Д. 21932.
- 22.РГВИА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Д. 21933
- 23.РГВИА. – Ф. ВУА. – Оп. 1. – Д. 21934.
- 24.РГВИА. – Ф. 418. – Оп. 1. – Д. 611.
- 25.Российский государственный исторический архив (далі РГИА). – Ф. 1293. – Оп. 168. – Д. 7.
- 26.РГИА. – Ф. 1293. – Оп. 168. – Д. 8.
- 27.РГИА. – Ф. 1293. – Оп. 166. – Д. 8.
- 28.Світленко С.І. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в до модерні часи / С.І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Збірник наукових праць. Вип. 8. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2010.
- 29.Старостин В.С. От Екатеринослава до Екатеринославской агломерации (1880-е – 1910 годы) // Днепропетровск. Архитекторы / под общ. Ред. Н.Н. Кондель-Перминовой. – К.: Издательский дом А+С, 2006.
- 30.Старостин В.С. Столица степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004.
- 31.Тимофеев В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984.
- 32.Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842 // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. – Днепропетровск, 1991.
- 33.Харлан О.В. Містобудівні і архітектурні особливості слободи Половиці // Пам'ятки України. Науковий альманах. – 2009. – № 1. – С. 10–16.
- 34.Харлан О. Природно-кліматичні фактори та територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій на території колишніх Вольностей Запорозьких // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Вип. 3. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006.
- 35.Харлан А.В. Фортификационные сооружения Московского государства XVII–XVIII веков на территории современного города Днепропетровска: Новобогородицкая крепость // Архитектурное наследство. – Вып. 55. – М.: URSS, 2011. – С. 117–130.
- 36.Харлан А.В. Фортификационные сооружения Московского государства XVII–XVIII веков на территории современного города

- Днепропетровска: Усть-Самарская крепость // Архитектурное наследство. – Вып. 56. – М.: URSS, 2011. – С. 95-101.
37. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. Річник X. число 1(18). – К., 2009. – С. 98–114.
38. Харлан О. Фортифікаційні споруди XVIII ст. на території сучасного Дніпропетровська // Військово-історичний альманах. Річник X. число 2(19). – К., 2009. – С. 51–59.
39. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року. – К.: Державна служба статистики України, 2018.
40. Швидковский О.А. Днепропетровск. Архитектура городов СССР. – М.: Госстройиздат, 1960.
41. Швидковский О.А. Некоторые вопросы архитектурно-планировочного решения главных улиц в крупных городах СССР. Дис. на соиск. учен. степ. канд. архитектуры. – М., 1955. Табл. 17 (между стр. 118–119).
42. Швидько Г.К. Загадкова історія Катеринославської казенної шовково-панчішної фабрики // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 15. – Дніпро: ДНУ, 2017. – С. 105–114.
43. Швидько Г.К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г.К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С.І. Світленко. – Вип. 1. – Д., 2001.